

KÖNYVISMERTETÉSEK – RECENSIONES

VISY ZSOLT: A RIPA PANNONICA MAGYARORSZÁGON. Akadémiai Kiadó, Budapest 2000, 144 p., 28 térkép, 180 ábra

A munka a *ripa Pannonica* Magyarország területére eső részének bemutatásával, a Római Birodalom egyik jelentős határszakaszának teljességre törekvő ismertetésével a katonai létesítmények rendszerében, építéstörténetében, morfológiájában bekövetkező változások nyomán követésével a tartomány történetének kérdéseit viszi közelebb a megoldáshoz. Nem véletlenül, hiszen a provinciát alapvetően érintő lényeges események a határzónában zajlottak le. Új létesítmények építése, vagy a régieken végrehajtott változtatások többnyire az ezekre adott válaszként értékelhetők. A munka legnagyobb részét a katonai építkezések emlékeinek: az őrtornyok, jelzőtornyok, az auxiliaris- és a legiotáborok, kiserődök, valamint az ezeket összekötő limes út-szakaszokénti pontos leírása, az objektumok rendszerezése adja, amelyet régi térképek adataival, számos felvétellel, légifotóval dokumentál és táblázatokkal tesz áttekinthetővé. Az egyes szakaszok létesítményeit azonos léptékű: 25000 léptékű térképlapokon ábrázolta.

A nagyobb katonai építmények már korán a tudományos érdeklődés látókörébe kerültek, kutatásuk Rómer Flóris óta folyik, noha kezdetük Marsigli munkásságán át Bonfini vagy éppen Anonymus adataiig nyúlik vissza. A pannoniai katonai létesítményeket ugyan korábban nem regisztrálták vagy kutatták olyan szisztematikusan, mint a felsőgermániai-raetiai limes objektumait, a Reichskommission módszerei mégis döntően inspirálták a XX. század elején a magyar kutatást, amely főként a Brigetio és Intercisa közti szakaszon végzett feltárásokkal gazdagította lényegesen ismereteinket. Nem véletlen az sem, hogy a limeskutatásokban elért eredményeket a provinciális régészeti kutatások teljesítményének értékelésekor egyfajta mércének tartották.

Visy Zsolt a csaknem másfélszáz éve folyó hazai limeskutatások fontos célkitűzéseit váltotta valóra az egyes építmények repertoriumának leírásával, térképlapokon dokumentált közreadásával. A hagyományos módszerek mellett már évtizedekkel ezelőtt igénybe vette a légi fényképezés lehetőségeit, amelyet a 70-es évek viszonyai rendkívül nehezé és korlátozottá tettek. Noha a tradicionális eszközökkel történő kutatás: a szakirodalmi és a helytörténeti adatok, múzeumi leletanyagok, archivumok dokumentumai, régi térképeken rögzített jelenségek, felmérések vagy kéziratok révén nyerhető eredmények terepbejárással történő ellenőrzése is hosszú és elmélyült munkát igényel, Visy Zsolt kutatásai azáltal váltak úttörő jelentőségűvé, hogy a

légifényképezést a hazai kutatásban elsőként a felderítés integráns részévé tette. Az 1976 évi limeskongresszuson bemutatott légifotó kiállítással tette meg az első lépést, majd kitartó módszerességgel tekintette át az akkor még nagyon nehezen hozzáférhető, a Duna menti területeket ábrázoló légifelvételek sorát. Ezeket O. Braaschnak 1994–1996 között, a vonatkozó területeken készített légifotóinak értékelése egészítette ki.

A légifelvételek értékelésének nehézségeivel neki is meg kellett ismerkednie: egy 1978-ban megjelent munkájában még a limes-úttal azonosított Érd és Százhalombatta térségében egy jóval később épített utat. A tévedését korrigáló kollégák észrevételeit ebben a munkájában is megköszönve ezután valamennyi objektumot személyes terepbejárással is ellenőrizte. Bár kutatásai során több mint két tucat – eddig még ismeretlen – tábornot figyelt meg, lényeges új eredményeket mégis őrtornyok sorának felfedezésével ért el, ezeknek száma az elmúlt 20 évben megkétszereződött. Mint-hogy az őrtornyok, jelzőtornyok jó része (nemcsak a koraiak) fából épült, éppen ezért a terepen kevés nyomot hagyott – felismerésük csak a légifelvételek segítségével történhet.

A munka egészét tekintve kifogásolnám, hogy az általa kutatott területet Pannonia egészéből kiszakítva tárgyalja, mintegy újból leengedve a vasfüggönyt Magyarország mai határainál, s voltaképpen csak az összefoglaló fejezetben kerülnek a pannoniai *ripának* ezek a létesítményei helyükre, szélesebb összefüggéseikbe. A nehézségek persze érthetőek, hiszen a 90-es évek derekán, amikor Visy Zs. ezen a munkáján dolgozott, a délszláv háború idején senki sem kívánhatta volna tőle, hogy légifelvételek alapján terepbejárásokat folytasson vagy légifelvételeket készítsen a *ripa Pannonica* szerémségi szakaszáról. Utalni azonban mindenképpen kellett volna arra a kevés eredményre, amelyet ennek a területnek kutatása során elértek – ezt pl. megtette az 1989-ben megjelentetett könyvében, itt ezt csak fel kellett volna frissíteni néhány új adattal, mint Ivana Popovičnak az 1996-ban kiadott "Roman limes on the Middle and Lower Danube" kötetben megjelent cikkével, amely pl. Bassianaeről az egyik leghasználhatóbb légifelvétel nyomán kirajzolódó város-, ill. erődszerkezetet mutatja, vagy Danica Dimitrijevićnek Taurunum kikötőjéről és topográfijáról közölt tanulmányára. Még feltűnőbb a szomszédos országok területére eső pannoniai szakaszokra történő utalások elmaradása Gerulata, Carnuntum vagy Vindobona esetében, ahol az osztrák és szlovák kutatók a castellumok feltárásában elért eredményeket rendszeresen közölték (gondjunk csak Pannonia legjobban feltárt limeserődjére a

caernuntumi auxiliarius táborra, amelynek kutatásáról számos korábbi tanulmány mellett 1997-ben két kismonográfia is megjelent, ugyanakkor ezekre – egy a *ripa Pannonicáról* írt dissertatióban egy lábjegyzet sem utal. Úgyanígy kifogásolható, hogy Visy Zs. mellőzi Lothar Beckelnek Carnuntum körzetében készített színes légifelvételeit tartalmazó publikációjának pusztai említését is, holott ezen éppen a limes út nyomvonalát mutatja be a szerző. Más a helyzet a Leányvár (Celamantia) környéki táborok esetében, amelyekre munkájában konkrét utalásokat találunk.

A továbbiakban, mint terepen is dolgozó, a *ripa Pannonica* egyes szakaszain korábban feltárásokat végző kutató, az egyes részletekre vonatkozó észrevételeket is tennek. Ad Flexum lokalizálásának kérdését valóban a Pusztai R. által végzett kutatások viszik közelebb a megoldáshoz. Itt Visy Zs. elsőízben mondja ki, hogy Magyaróvár táborhelyként nem jöhet számításba, noha eddig a castellumot mindig ott keresték. Pusztai R. leletmentése során a bútorgyárnál aránylag nagy mennyiségű, Trajanus kori délgalliai sigillát talált, amelynek alapján az erőd kiépítése valóban az I–II. század fordulójára tehető. Nem tudjuk azonban, hogy a leletek a vicusból vagy a táborból kerültek-e elő? Arabona castelluma- amelyről Visy Zs. azt állapítja meg, hogy a “táborok átlagát lényegesen meghaladó tábor” – valójában kisméretű, ha arra gondolunk, hogy abban ala milliaria alakulat állomásozott. A Tomka P. és Szőnyi E. által feltárt vastag, későrómai fal egy patkó alakú torony indításával – Pannoniában valóban szokatlan módja a későrómai megkisebbitésnek, miután azonban tőle északra is folytak kutatások, sőt maga az erőd falnak is aránylag hosszú szakasza került elő, kétlem, hogy azt egy burgus-szerű kiserődnek lehetne tartani. Ad Mures táborának délkeleti sarkát Petényi S. és Cseh J. feltárták. Igaz-ennek a csekély felületre kiterjedő kutatásnak eredményei közölve nincsenek, de a tatai múzeum régészeti adattárában található róla dokumentáció. A leletmentés során a lekerekített táborosarokhoz épített legyező alakú saroktorony feltárására került sor. E saroktorony-típus hiányát a legiotáboroknál, nem lehet valamilyen alaprajzi-időrendi összefüggésbe helyezni vagy azt sejtetni.

Itt jegyezném meg, hogy a legiotábor helyett továbbra is a legiotábor elnevezést használnám, a többi alakulatnál meg beszélünk alastáborról, cohorsos vagy numerosos-táborról.

Brigetio körzetében a légifelvételek számos föld- vagy palánktábor konturját rajzolták ki. Visy Zs. helyesen feltételezi, hogy ezek jó része ideiglenes tábor: egy-egy hadjárat során összevont hadsereg menettáborai vagy gyakorló táborok – főleg azok, amelyek nem alkotnak zárt keretet. A 18 tábor közül az V. érdemel különös figyelmet, mivel az 1992 óta folyó vásártéri ásatások területéhez ez esik a legközelebb. Ott aránylag sok póvidéki sigillata került elő, amelyek I. századi megtelepedésre utalnak. Egy ilyen telep az I. században a *ripa* mentén csakis katonai lehetett. Miután a Barkóczi L. által kutatott XVI. tábor ettől túlságosan messze található, így a Vásártéren nem kereshetjük ennek vicusát, az V. táborét azonban igen. Ha a leletek tanulmányozását figyelembe vesszük, akkor az V. tábor feltehetően Flavius kori. A több katonai létesítmény talán még Brigetio topográfiaja szempontjából is gyarapíthatja ismereteinket – segítségükkel talán Brigetio II–III. századi *canabaej*ának, ill. *municipium*ának kiterjedését határozhatjuk meg hiszen akár a Marcus kori, akár a későbbi menettáborokat vagy

gyakorlótáborokat csak a lakott településen kívül emelhetjük.

Celamantia környékén is számos ilyen, csak légifelvétellel dokumentálható táborról tudunk, ezeknek egy része valószínűleg a 166-180 évi markomann-quad háborúk offenzív hadjáratainak támaszpontja lehetett. Egyikük azonban biztosan itt is Flavius kori. A Tóth-Kurucz-Swoboda-Kuzmová-Rajtár ásatásokkal kutatott tábor ugyanis biztosan Antoninus kori, így a Juhász Gy. által Leányvárról közölt Domitianus kori sigillata nem kerülhetett elő ebből a táborból, hanem ennek korábbi előzményéből, amely azonban nem a későbbi kőtábor helyén épült. Eszerint nemcsak Matricában és Intercisában, hanem Ad Statuasban, Celemantianában és Camponában sem ott emelték a legkorábbi táborokat, ahol a későbbi kőtáborokat építették. Mindez arra utal, hogy a légifotózás eredményei döntő mértékben módosíthatják eddigi ismereteinket, hiszen a 18, Brigetio körzetében talált, légifelvételek segítségével felismert táborból mindössze 3 olyan található, amely felszíni kutatásokkal is igazolható, míg a többi a terepen nem hagyott nyomot. Úgyanakkor a Barkóczi L. által feltételezett, és az újabb eredmények tükrében is biztosan meglévő tábor a részletesen ábrázolt légifelvételek egyikén sem látható.

A táborok kapcsán Visy Zs. nem foglalkozik a *dislocatio* kérdéseivel – ez érthető, hiszen a segédcsoportok elhelyezésének rendje, időrendje már más *studium* –, az erre vonatkozó észrevételeket részben ő közölte korábbi munkáiban, másrészt Lőrincz B. nemrég megjelent könyve összegezi erre vonatkozó ismereteinket. A tábor méretének és a benne elhelyezhető egység összefüggéseit azonban nehéz megkerülni, ezt Visy Zs. is érezte, mert helyenként megjelöli a helyőrséget, másutt viszont kerüli ennek kérdését, ami azonban a következetesség rovására megy. A tokodi későrómai erőd esetében Barkóczi L. és Salamon Á. ötlete nyomán ő is arra következtet, hogy korábbi, I. századi tábornak is kellett lenni a környéken. Ez azonban semmi esetre sem kereshető a későrómai erőd területén-hiába mennek vissza annak alaprajzi sajátosságai a klasszikus táborépítéssel elemeire, ugyanis a hosszú éveken át alaposan kutatott erőd leletanyagában jóformán nem is található II–III. századi kerámiatöredék vagy más korai leletanyag.

Cirpi palánktáborra nem az I–II. század fordulóján épült (51.o), hanem a Tóth E. által közölt felirat alapján Kr.u. 80 táján. Másutt Visy Zs. is-helyesen a Flavius korra keltezi ezt a táborot. *Ulcisia Castra* leletanyagában – mint azt már Nagy T. megfigyelte – nincs Hadrianusnál korábbi leletanyag, ugyanakkor Maróti É. leletmentése során, a Dunához közelebb – I–II. század fordulójára keltezhető leletek is voltak, így nem zárható ki, hogy köbe már egy hátravont táborot építettek ki.

Albertfalva táborát talán már a markomann-szarmata háborúk után felhagyták: a vicusban-Szirmai Kr. v. vezetésével, nagy felületen folyó kutatások során a Marcus háborúknál későbbi objektum vagy lelet nem került elő, újabb és aránylag kis területen történő megtelepedés csak a IV. században mutatható ki.

Matricáról a könyv kéziratának lezárása óta monografikus feldolgozás jelent meg, amelyben Kovács Péter foglalta össze az újabb eredményeket.

Korábban Soproni S. a Dunakanyar (Solvától Cirpiig 38 burgus) és a felsőmoesiai limesszakasz rendkívüli meg-

erősítését azzal hozta összefüggésbe, hogy a szövetséges szarmata „államot” védő alföldi sáncrendszer, a *limes Sarmatae* itt végződött, azaz a provinciát innen már nem védte egy ütközőzóna, mint a tőle délre eső szakaszokat. Visy Zs. kétféle, hogy a Dunakanyarban a katonai létesítmények száma rendkívül magas lenne, mivel az általa kutatót területeken, Intercisa és Annamata térségében nagyjából megegyezik az őrtornyok száma a Dunakanyarban megfigyeltével. A Dunakanyarban azonban nemcsak a burgusok jelentik a védelmi rendszer különleges megerősítését, hanem a IV. században épített táborok, kiserődök is (Pilismarót, Visegrád, Esztergom-Hidegtelek-ereszt) – ilyenek Intercisa térségében nem találhatóak (a 101. oldalon Visy Zs. maga is állítja, hogy a Dunakanyarban a korábnál sokkal sűrűbb erődláncolat jött létre). Másrészt a dunakanyari létesítmények nagyjából egykorú építését Sopron S. feltárásai igazolták, ezzel szemben az alsópannoniaiak közül aránylag kevés őrtorony feltárására került sor, így nem tudhatjuk, hogy a számszerűleg talán azonos objektumok egykorúak-e vagy időbeli szóródásuk csökkenti az egyidőben épített létesítmények számát. Amíg ez a kérdés nincs eldöntve, Soproni S. feltevését nem vehetjük el.

Meggyőző felvételekkel igazolta a Káloz-Sárbogárdnál megfigyelt új tábor, ami alátámasztja azt a megállapítást, hogy a castellumok jegyzéke még mindig nem teljes. Feltárások hiányában természetesen nem dönthető el, hogy folyamatosan használták-e ezeket a létesítményeket vagy csak meghatározott ideig? Intercisa esetében az öreghegyi tábor Trajanus kori kiépítését korainak tartom: feltűnő ugyanis, hogy a II. század első évtizedeire keltezhető leletanyag csak a Lévy gyűjtéséből ismeretes, aki viszont nemcsak Intercisában tevékenykedett. Mind a sigillata- mind az éremanyag inkább Hadrianus-kori Antoninus kori táborra utal, mint azt már Lőrincz B. is feltételezte.

Annamatiára vonatkozóan Kovács P. feltárásai hoztak újabb eredményeket, amelyeket az Acta Antiqua 41 (2001) kötetében adott közre. Részletes és pontos leírást találunk a bölcskei 12. burgusról: az őrtoronyban másodlagosan felhasználott, beépített feliratos és dombordízes kömlékanyag feldolgozását munkacsoport végzi.

A lussoniumi tábor feltárását-kisebb megszakításokkal – 1987 óta végzi Visy Zs. – a leletanyag a Claudius korban emelt táborra utal: sikerült továbbá egy Valentinianus halála utáni időszakra keltezhető tornyot is feltárni.

A magyarországi szakasz déli részén, főleg Ad Statuastól délre az őrtornyok jó része csupán fel tételezhető, építési idejük természetesen ismeretlen. Az alicsai 3. burgus csekély leletanyaga is inkább a pusztulás, nem pedig az építés idejére vonatkozóan nyújt felvilágosítást.

A *castra, castella* c. fejezetben többek közt az I. századi limes és a dunai erődök kiépítésének folyamatával kapcsolatos ismereteinket foglalja össze: a *ripa Pannonicát* összehasonlítja az északi provinciák védelmi rendszerével. A táboroknál nyomomonköveti építéstörténetüket, jellemzi a legfontosabb átépítéseket és azokat szinkronba hozza a tartomány történetének legfontosabb eseményeivel. A castellumok kőbeépítésének időpontjára vonatkozó fejtegetéseinél csak Vetus Salina keltezésével szállnék vitába: itt biztos, hogy átépítésére nem Trajanus korában, hanem Hadrianus uralkodásának végén vagy Antoninus Pius korában került sor. Az erődökre vonatkozó ismereteinket kitérő táblázatok-

ban foglalja össze, teszi szemléletessé, amelyekbe már az újonnan megfigyelt brigetioi táborok is bekerültek. Hasonló összeállítást találunk az őrtornyokról is, amelyeknek száma – Visy Zs. kutatásainak köszönhetően megkétszereződött. A kutatás csak a Szekszárd és az országhatár közti terület tekintetében nem mozdult el a holtponton: erről a szakaszról változatlanul alig van ismeretünk. Történetileg a legkorábbi őrtornyokra vonatkozóan hézagos tudásunk: kevés a fa őrtorony, azok időrendje is bizonytalan. A legkorábbiakra vonatkozó ismereteinket még mindig csak a Trajanus oszlop ábrázolásainak köszönhetjük. Visy Zs. hívja fel figyelmünket arra, hogy a kőben szegény alsópannoniai területeken még a Valentinianus kori őrtornyok egy része is fából épült, ami világossá teszi, hogy az objektumok építőanyaga nem keltező értékű. Az egyes szakaszok összehasonlítása révén sikerült olyan építéstörténeti, morfológiai sajátosságokat megfigyelni, amelyek – kellő óvatossággal – időrendileg is értékelhetők, legalábbis egy rövidebb szakaszra vonatkozóan (pl. a rombikus árkokkal körülvett létesítményeket tetrarchia korinak, a négyzetes, kettős árkokkal körülvett tornyokat Valentinianus korinak tartja). Az utakat már az I. században is használták: műszakilag jól strukturált formában azonban, legalábbis Alsó Pannoniában – csak a Severus korban építették ki, mint azt Kovács P. matricai ásatai bizonyították. Ez az időpont nagyjából a mérföldkövek adataival egyezik. A korábbi, Hadrianus kori építésre vonatkozó feltevéseket Visy Zs. is terminus post quem adatként értékeli.

A történeti összefoglalás a *ripa Pannonicára* vonatkozó ismereteket a megfelelő összefüggésekbe illesztve tárgyalja. Megállapításai közül lényegesnek érzem, hogy Visy Zs. szerint a katonai létesítmények helyének kiválasztása tudatos volt és a hely ismeretén alapult. Korábban B. Isaac és Mócsy A. is úgy vélték, hogy ezeknek helyét sokszor csak íróasztal mellett határozták meg, amit a tényleges terepviszonyok csak kevésbé befolyásoltak. Vitakoznék azzal a megfogalmazással, hogy a Római Birodalom voltaképpen a mediterrán világot öleli fel – ez Caesarig igaz – Gallia, Britannia meghódításával és torzóként maradt germaniai aspirációkkal azonban Caesar egy kontinentális Európa irányába tett lépéseket. Augustus ennek megvalósításában is Caesar örököse volt, éppen ezért azt az állítást, hogy nem a Rajnát, hanem az Elbát tekintette a birodalom határának nem fogadhatjuk el. Augustus – fénykorában – nem határokból gondolkodott, ezt legfeljebb végrendeletében tette offenzív politikájával a riválisként számbajöhető hatalmi koncentrációk szétzúzására törekedett. Nemcsak a teutoburgi katasztrófa, hanem fiskális szempontok alapján döntött végül is a terjeszkedő politika folytatása ellen.

A tartomány korai hadtörténetében még aránylag sok a kérdőjel, így pl. a leg.XV Apollinaris tábor – helye ismeretlen Kr.u.14 és a 30-as évek vége között, amikor kiépítette carnuntumi erődjét. Savaria semmiképpen nem lehetett a legio állomáshelye, mivel annak gazdag leletanyagában egyetlen olyan példány sem található, amelyet egyértelműen Claudius kora előtti időszakra keltezhetnénk.

Mindent összegezve Visy Zs.-nak sikerült a *ripa Pannonica* magyarországi objektumainak minden eddiginél teljesebb repertoriumát összeállítani, amelynek során számos új őrtorony és több tábor felfedezésével gazdagította a legalább másfélszáz éves múltra visszatekintő magyar limeskutatást. Ezeknek leírását, értékelését egységes szem-

pontok szerint tudta elvégezni, az egyes védelmi létesítményeket rendszerezni, számos tipológiai megfigyeléssel és történeti vonatkozású felismeréssel járulva hozzá a határvédelmi szervezet és rendszer kérdéseihez. Az általa ki-

dolgozott rendszer alkalmas lesz a *ripa Pannonica* egészének egységes leírására.

Gabler Dénes